

TA'RIX SAN'ATI

Tojixon Toshboltayeva
QDU

Annotatsiya: Ushbu maqolada matnshunoslikda ta'rix san'ati, uning turlari, yechish usullari haqida fikr va mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ta'rix, sarih, ta'miya, , hijriy yil hisobi, abjad hisobi

ART OF HISTORY

Tojixon Toshboltayeva
KSU

Abstract: This article presents thoughts and opinions about the art of history in textology, its types, methods of solving.

Keywords: tarikh, sarih, tamiya, hijri year calculation, abjad calculation

Adabiyot so'nmas ma'naviyat chirog'idir. U tarqatgan nur insonni komillikka yetaklaydi, qalbdagi go'zal his-tuyg'ularni "so'z alifbosi bilan ifoda etadi. Adabiyot inson, shuningdek jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, an'anaviy qiyofalarini shakllantiradi. Adabiyotni go'zallik baxsh etadi deb aytganlari rost. Bu go'zallik esa so'z san'ati orqali namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham "Adabiyot - so'z san'ati" deb yuritiladi. So'z sana'ti yordamida adabiyotda asar tarkibiga emotsional-ekspressiv bo'yoq, mubolag'aviy tasvir yuklanadi. Badiiy san'atlar adabiyotning she'riyat turi bilan uzviy bog'liq, ayniqsa mumtoz she'riyat bilan. Badiiy san'atlar adabiyotshunoslikda zotiy go'zalliklar. Shunday she'riy san'atlardan biri ta'rix san'atidir.

Ta'rix (arab. - yuz bergan) - mumtoz adabiyotda mashhur kishilarning tug'ilishi va vafoti, turli bino, inshootlarning qurilishi, kitoblar ta'lifi va boshqa muhim voqea-hodisalar vaqtini anglatuvchi san'at. Ta'rix ko'pincha u yoki bu mashhur shaxsning vafoti munosabati bilan yozilgan. Ta'rixda qo'llangan so'z va iboralar, ularni tashkil etgan arab harflarining abjad asosida raqam miqdorlarini qo'shib hisoblanganda, ma'lum bir sana kelib chiqadi. Sanani bildiradigan so'z yoki ibora "ta'rix moddasi", ularni tashkil etgan harflarning abjad bo'yicha yig'indisi "jumlal" deyiladi. Ta'rix faqat mustaqil yozilmay, ba'zi bir asarlarning ichida ham keladi. Ta'rixda shoir ko'zda tutgan sana so'z yoki muammo usulida ifodalanadi. A.Juvonmardiyev ishlarida mazkur turlar "sarih" va "ta'miya" deb nomlanadi. "Sarih" istilohi lug'atda "ochiq, ravshan" ma'nosini anglatadi. Unda shoir ko'zlagan sanani ochiq usulda ifodalaydi. Masalan,

Karimbek Kamiy Chimkentdagi bir jome' masjidining ta'mirlanish sanasini ochiq ifodalaydi:

Soli ta'mirin savol etgan kishi, Ey Kamiy, ravshan javob etgil ango:

Mingu uch yuz ham o'tuz erdi faqat, soli ta'rixi bu itmomi bino.[5,1-b]

Kamiy bu yerda "mingu uch yuz ham o'tuz" (hijriy 1330-yil) deb, mazkur masjidning ta'mirlanish sanasini ochiq bayon etadi.

“Ta'miya” esa lug'atda berkitilgan, yashirilgan bo'lib, unga nisbatan adabiyotshunosligimizda “muammoli ta'rix”, “tarixi ma'naviy” istilohlari qo'llanib kelinmoqda.[4,242-b] Shoir Karimbek Kamiy bu usulni o'z nomi bilan ataydi. Masalan, shoir bir masjid ta'miriga oid she'r bitib, ta'miya usulida shunday tarix tushiradi:

"Toam" u ham " namoz" ro'yi bilan,

"Masjidi navzuhur" soli bino.

Baytda aytilgan sanani aniqlash uchun, avvalo, ta'rix moddasini topishga to'g'ri keladi. Ikkinchi misradagi “soli bino” iborasiga ko'ra “masjidi navzuhur” so'zlari ta'rix moddasidir. Ma'lumki, arab alifbosidagi har bir harf abjad hisobi bo'yicha ma'lum bir sonni ifodalab keladi.

Abjad hisobidagi harflarning son qiymati

ABJAD HISOBI									
	ا	1			ك	20		ر	200
	ب	2			ل	30		ش	300
	ج	3			م	40		ت	400
	د	4			ن	50		ث	500
	ه	5			س	60		خ	600
	و	6			ع	70		ذ	700
	ز	7			ف	80		ظ	800
	ح	8			ص	90		ض	900
	ط	9			ق	100		غ	1000
	ى	10							

Shunga ko'ra “masjidi navzuhur” dagi mim - 40, sin- 60, jim- 3, dol- 4, nun- 50, vov- 6, zo- 900, hoyi havvas- 5, re- 200 ga teng. Ular qo'shib chiqilsa, yig'indi 1274 ga teng bo'ladi. Xuddi mana shu moddayi ta'rix harflarining abjad bo'yicha yig'indisi ta'rix nazariyasida “jumlal” deyiladi. Jumlal esa har doim ham shoir muddaosidagi sanani beravermaydi. Uni aniqlash uchun birinchi misraga murojaat qilamiz: “toat” u ham “namoz” ro'yi bilan. Bundagi “toat” va “namoz” so'zlari ta'rix moddasiga yordamchi lafzlar bo'lib, ishoraga ko'ra ularning birinchi harflari ta'rix moddasining

jumaliga qo'yilishi kerak. Abjad bo'yicha toatning "to" si-9 ga, namozning "nun"i esa -50 ga teng. Demak birinchi harflar qiymati (9+50) ning jumal (1274) bilan umumiy yig'indisi 1333ga teng. Bu Kamiy mo'ljalidagi ayni hijriy sana bo'lib, milodiy 1915-yilga to'g'ri keladi. Endi ta'rix darj etilgan ushbu baytdan oldingi ikki misraga e'tibor beraylik:

Ey Kamiy, emdi soldi ma'mirin,

Tamiya birla bo'yla qil insho.

Kamiy muammoli ta'rixlarni "ta'miya" deb ataydi. "Ta'miya" va "muammo" bir-biriga o'xshaydi, ikkisida ham maqsad yashiringan bo'ladi. Xuddi shu maqsadning biri ism, boshqasi sana bo'lishi esa, ikki janr o'rtasidagi farqni belgilaydi.[3,241-b]

Zamonaviy adabiyotda Anisiy, Habibiy, G'.G'ulom, Ulfat, Chustiy va boshqalar ta'rix yozganlar. Arab yozuvi va abjad hisobiga asoslanganligi uchun hozirgi kunda ta'rix yozish an'anasi to'xtab qolgan.

Alisher Navoiyning "Devoni Foni"ida ta'rix janriga oid she'rlar ham mavjud bo'lib, ularning soni 16 ta. Ta'rix bu muayyan voqea-hodisa yoki inson hayoti bilan bog'liq biror sanani ochiq aytilmay, arab alifbosidagi harflar vositasi, ya'ni abjad usuli asosida ko'rsatishdir. She'rshunoslik ilmida ta'rixga alohida she'riy janr sifatida ham, badiiy san'at sifatida ham qarash mavjud. Bu ikkala qarash ham muayyan asosga ega. Agar ta'rix usuli katta hajmdagi asarlar: dostonlar, manzumalar tarkibida va ko'pincha asarlarning oxirida kelsa, bu alohida janr bo'lmasdan, badiiy san'at hisoblanadi ("Yusuf va Zulayho", "Hayrat ul-abror" dostonlaridagi kabi).

Devonlar ichida alohida mustaqil she'r shakli sifatida keltirilgan ta'rixlarni janr sifatida talqin qilish mumkin. Shu ma'noda "Devoni Foni" tarkibiga kiruvchi 16 ta ta'rix alohida janr bo'lib, ular qit'a, ruboiy va to'rtliklar shaklida yaratilgan. Ta'rixlar mavzusiga ko'ra kishilar tavalludi yoki vafotiga doir; muayyan binolarning qurilishiga oid; taxtga chiqish, fath va biror voqea - hodisa sodir bo'lgan sanaga bag'ishlab yaratilishi mumkin. Alisher Navoiy ta'rixlari, asosan, kishilar vafotiga oid (mutavaffiyot) yo'nalishida bo'lib, hazrat Navoiyning ustozlari va do'stlari Abdurahmon Jomiy, Pahlavon Muhammad, Sayyid Hasan Ardasher, Xoja Ubaydulloh Ahror, Sulton Mahmud kabi shaxslarning vafot sanasiga bag'ishlangan. Masalan, Abdurahmon Jomiy vafotiga bag'ishlangan ta'rixda "حدا بيامورزد" - "Xudo biyomurzd" jumlasini ta'rix sanasi sifatida keltiriladi:

Sarvi chamani hayot Abdurahmon,

K o'raft az in dayri fano so'yi jinon.

Ta'rixi chunin voqeayi g'ussarason,

Gar mexonu: "Xudo biyomurzd" xon.

(Mazmuni:

Hayot chamanining sarvi - Abdurahmon, bu foni dunyodan (ruhi) jannatga ketdi.

G'am-g'ussa yetkazuvchi shunday voqealarning ta'rixini o'qiganingda: "Xudo biyomurxad" - deb o'qi).Mazkur ta'rixdagi "Xudo biyomurxad" jumlasidagi harflar abjad hisobiga ko'ra belgilanganda hijriy 989, milodiy 1492 yil kelib chiqadi.[1,348-b]

Ta'rix o'ziga xos qonuniyat va poetik xususiyatlarga ega. Ta'rix san'ati yordamida ifodalangan sanalarni bu xil ko'rsatish ana shu yillarni so'zlar vositasida osongina yodlab olish va eslab qolishga imkon beradi. Bu she'riy san'at kishilarni o'ylashga, diqqatni jamlashga, hozirjavoblikka o'rgatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shuhrat Sirojiddinov, Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov "Navoiyshunoslik". Toshkent: Tamaddun, 2018.
2. Yoqubjon Is'hoqov.Eski o'zbek tili va yozuvi. T:'Fan'', 1996 .
3. Yoqubjon Is'hoqov " Yoniq so'z san'ati" .Toshkent: O'bekiston, 2014.
4. V.Rahmonov. Mumtoz asalar lug'ati. Toshkent: Akademnashr, 2019